

I.G.CLASON OCH CARL WESTMAN
Stjärnarkitekter i Åtvidaberg
Bengt Lärkner

I.G.Clason och Carl Westman

Stjärnarkitekter i Åtvidaberg

Bengt Lärkner

Under 1800-talets senare hälft och 1900-talets första decennier var många kända arkitekter verksamma i Åtvidaberg och trakten däromkring. Man kan nämna Jonas Jonsson, entreprenören och storbyggmästaren som bland annat byggde kopparstallet och vars verk finns att beskåda lite varstans i Östergötland och norra Småland. Eller varför inte Axel Melander som ritade den nygotiska "katedralen" i Åtvidaberg och Fredrik Scholander som gjorde det första, dock ratade förslaget till den nya kyrkan och som ju är arkitekten bakom den kanske vackraste 1800-talskyrkan i Östergötland, den lilla klenoden i Gärdserum. I det följande skall dock behandlas de två arkitekter som under perioden från 1880-talets slut till 1920-talets början avsatte de mest märkbara spåren i Åtvidabergs byggnadshistoria, Isak Gustaf Clason och Carl Westman.

Isak Gustaf Clason

Isak Gustaf Clason föddes den 30 juli 1856 på fädernegården Rottneby i Dalarna, som son till övermasmästaren Isaac Gustaf Clason och hans maka Maria Charlotta, dotter till landshövdingen i Kopparbergs län. Släkten Clason har vallonskt ursprung och hade när den blivande arkitekten föddes varit knuten till järnhanteringen i Sverige sedan 1600-talet. Clasons far blev för övrigt senare chef för Jernkontoret. Sin tidiga barndom tillbringade Clason i Dalarna där han gick i skola i Falun, men 1869 flyttade familjen till Stockholm. Clason visade i tidig ålder fallenhet för matematik och naturvetenskap och samma år som han avlade studentexamen skrevs han in som ingenjörselev vid Teknologiska Institutet på den maskintekniska linjen. När arkitekturlinjen inrättades vid skolan 1877, samma år som Institutet bytte namn till Tekniska Högskolan, fortsatte han sin utbildning där. Hans konstnärliga begåvning som många hade uppmärksammat redan i barndomen fick nu sitt utlopp. Större delen av arkitektutbildningen skedde inte inom Tekniska Högskolans väggar utan på Konsthögskolan där Clason fick Fredrik Wilhelm Scholander som lärare. Redan tidigare hade enligt Clason själv en annan lärare på skolan, A.T. Gellerstedt, betytt mycket för hans senare arkitekturuppfattning. Det var genom Gellerstedts undervisning som Clasons intresse för den svenska medeltidens och barockens arkitektur väcktes. 1881 blev Clason färdig arkitekt och öppnade tillsammans med studiekamraten Kaspar Salin eget arkitektkontor, där man under de närmast följande åren framför allt arbetade med ritningar till fasader och trapphus till alla de bostadsbyggen som nu var på gång i det snabbt växande Stockholm. 1883 inledde Clason en lång studieresa som förde honom till Italien, Spanien, Frankrike och Tyskland. Verksamheten på kontoret och ritandet sköttes via korrespondens mellan Salin och Clason fram till Clasons hemkomst 1886.

Clason vid ritbordet. Efter bild i Fredricsson 1996.

På detta sätt tillkom exempelvis Thaveniuska huset vid Strandvägen 19-21 där man kan se Clasons förtjusning i historisk spansk arkitektur vid just denna tid. Clason hade ursprungligen tänkt att detaljerna skulle utföras i sandsten, men fick acceptera att det blev puts och gips istället i enlighet med byggmästarens vilja. Tanken på att arbeta med ”äkta” material istället för med det rådande bruket av puts släppte Clason dock inte och när han 1886 nåddes av budskapet att trämagraten Friedrich Bünsow utlyste en tävling om fasadutformningen på ett storbygge vid Strandvägen 29-33 fick han sin chans. Clason befann sig just då i Frankrike, närmare bestämt i Loiredistriktets huvudstad Tours, och närheten till renässansarkitekturen i den gamla stadens byggnader och de omgivande slotten från Frans I:s tid gav honom direkt inspiration. Huset som uppfördes 1886-88 kännetecknas av kombinationen av de ”äkta” materialen tegel och huggen sten. Bottenvåningen samt listverken, portalernas och fönstrens omfattningar i sten liksom tornhuvorna och tourellerna visar tydligt hur Clason påverkats av den historiska franska arkitekturen, men själv hävdade han att han också var influerad av den samtida arkitektur som han såg på kontinenten. Man kan nog här även lägga till U.S.A. där stenarkitekturen genom bland andra en arkitekt som Henry Hobson Richardson hade fått stor genomslagskraft under 1880-talet. Det Bünsovska huset fick epokgörande effekt i den svenska arkitekturhistorien – det var med denna byggnad som 1890-talets stenstadsbyggande inleddes.

Med om- och tillbyggnaden av den gamla förvaltarbostaden Kammarbo i Åtvidaberg 1888 inledde Clason också en framgångsrik verksamhet som villaarkitekt. Kammarbo inreddes som ungarbostad åt baron Theodor Adelswärd som under 1880-talet övertagit skötseln av Åtvidabergs kopparverk och Adelsnäs gods. Clason och Adelswärd hade varit studiekamrater och var vänner sedan gammalt och förbindelsen mellan dem som uppdragsgivare och arkitekt kom att bestå under många år framåt. Kammarbo kännetecknas framför allt av sina detaljer inspirerade av historisk engelsk arkitektur och den samtida amerikanska förtjusningen i spånklädda fasadytor. Men också den asymmetriska planen som återspeglas i fasadernas rika artikulering är tidstypisk. För Clasons del kom Kammarbo att följas av ytterligare några villor i engelsk/amerikansk stil under de närmast följande åren. Det sena 80-talet blev en hektisk tid för Clasons och Salins arkitektkontor. 1885-89 uppfördes efter deras ritningar bland annat Östermalms saluhall i italieniserande stil samt 1887-88 Norrlands Nation i Uppsala som återspeglar ett holländskt och tyskt renässansideal.

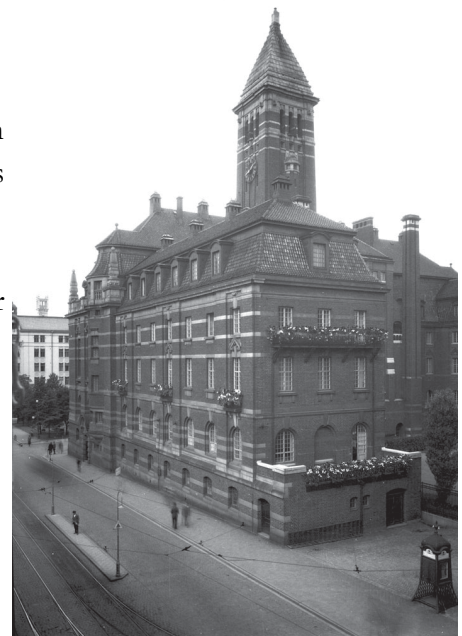

Villan Kammarbo, Theodor Adelswärds ungarbostad i Åtvidaberg. Foto Johan E Thorin.

Den byggnad som avslutade 1880-talet och inledde 90-talet i Clasons verksamhet blev det Adelswärdska huset vid korsningen Drottninggatan-Strömgatan i Stockholm (bredvid det Sagerska huset). Som tidiga ritningar visar hade Clason först tänkt utforma byggnaden som ett venezianskt palats, men steg för steg kom det i projekteringsarbetet att förvandlas till något helt annat, en

personlig omtolkning av den svenska barocken. 1890-talet innebar för övrigt en ny vändning i Clasons karriär. 1890 utnämndes han till professor i arkitektur vid Tekniska Högskolan och fram till sin avgång 1904 var han en mycket uppskattad och beundrad lärare som djupt påverkade flera generationer av svenska arkitekter. Hans inriktning mot det tekniska och konstruktiva kunnandet i sin undervisning kom dock också att möta opposition från en del av de unga arkitekter som han själv utbildat; arkitekter som hävdade att arkitektens närmaste förbundne inte är ingenjören utan hantverkaren och konstnären. En av de arkitekter som företrädde denna uppfattning var för övrigt Carl Westman.

Några av de byggnadsprojekt som Clason arbetade med under sin professorstid finns det anledning att stanna upp inför: Hallwylska palatset som uppfördes 1893-98 vid Berzelii park i Stockholm är ännu ett exempel på en byggnad där Clason hämtat inspiration från historisk europeisk arkitektur och tolkat den på sitt sätt. Palatset uppfördes för en av Sveriges vid den tiden rikaste personer, grevinnan Wilhelmina von Hallwyl, som tillika var landets största samlare. Palatset är tänkt som en kombination av överdådigt hem för både grevinnan och hennes samlingar. Det var den senmedeltida venezianska gotiken som var Clasons förebild till Hallwylska palatset, men i några byggnader från sekelskiftet 1900 kan man se vi hur Clason alltmer intresserade sig för svenska arkitekturtraditioner. Redan i det Adelswärdiska huset som anknöt till den under 1600-talets förra del populära tysk-holländska stilen hade detta märkts, men kring 1900 blir Clasons ideal den av den romerska barocken inspirerade svenska stormaktsarkitekturen. Det gäller exempelvis Städernas allmänna brandstodsbolag vid Skeppsbron 24 i Stockholm (1899-1901) och tingshuset i Norrköping (1901-03), en byggnad som tydligt återspeglar Nicodemus Tessin d.ä:s stil. Ett annat stort projekt som Clason arbetade med vid det nya seklets början var rådhuset i Norrköping. Med sitt holländsk-nordiska formuttryck och sitt mörka tegel i kombination med den ”ursvenska” graniten blev rådhuset ett av de främsta exemplen på den ”tunga plasticitet” som Clason eftersträvade.

Norrköpings tingshus. Foto Carl Werngren.
Bildkälla Norrköpings Stadsmuseum

Redan vid den tid då han arbetade på det Adelswärdiska huset blev Clason inblandad i det byggnadsföretag som betecknas som det största prestigebygget i Sverige kring sekelskiftet 1900, nämligen det av Arthur Hazelius initierade Nordiska Museet på Lejonslätten på Djurgården. Ursprungligen hade Clason fått uppdraget att rita museet tillsammans med Magnus Isaeus – Clasons företrädare som professor i arkitektur vid Tekniska Högskolan. När Isaeus hastigt avled 1890 blev Clason ensam ansvarig för detta väldiga projekt. Clasons ursprungliga plan var en fyrlängad byggnad i dansk och svensk renässansstil, men det slutade med en länga i dansk renässans kompletterad med svenska former såsom klockstaplar och portaler av 1600-talsmodell. Byggnadens inre upptas till stor del av en jättelik genomgående hall som med sitt överljus för tankarna till mittskeppet i en gotisk katedral. En av Clasons förebilder kan dock, enligt professor Henrik Cornell, ha varit Louis Ducis förhall till justitiepalatset i Paris. Samtidigt som Clason höll på att fullborda Nordiska Museet ägnade han sig åter åt projekt i Åtvidaberg på uppdrag av Theodor Adelswärd, som nu i patriarkalisk anda höll på att bygga upp det ideala brukssamhället.

Bland alla de byggnader som Clason och hans medarbetare stod bakom i Åtvidaberg under perioden från sekelskiftet fram till 1913 kan, förutom olika bostadshus för arbetare och andra personer knutna till godset och gruvdriften, nämnas Johanneskyrkan och folkskolebyggnaden vid Slefringevägen. Det största av Theodor Adelswärds och Clasons gemensamma projekt var dock den nya huvudbyggnad till herrgården som Adelswärd började planera sedan han 1901 tillträtt fideikomisset. När Clason tre år senare grep sig an Adelsnäs var han ingalunda utan erfarenhet av slotts- och herrgårdsbyggen. På 1890-talet hade han byggt om Kronovalls slott på Österlen och tillsammans med Lars Israel Wahlman nybyggt Hjularöds slott, också det i Skåne. Under tiden som han arbetade med Adelsnäs hann han också med att bygga om Hanebergs herrgård i Sörmland och att rita den herrgårdsliknande villan Lönö i Östergötland. Adelsnäs är den sista riktigt stora slottsbygget som genomförts i Sverige. Det uppfördes 1915-21 i den ”kärva” svenska stil som Clason nu förespråkade. Slående är hur skickligt Clason har utnyttjat terrängens nivåskillnader för att skapa eleganta övergångar mellan park och hus. Adelsnäs bär vittnesbörd om såväl Clasons ”tekniska” briljans som hans känsla för estetik.

Adelsnäs herrgård. Foto Curt Ekström.

En annan byggnad som framstår som representativ för Clasons senare byggnader är timmermansordens hus vid Birger Jarlsgatan 54 i Stockholm. Denna byggnad i svensk slottsstil stod färdig 1927. Clasons förkärlek för detta formspråk uteslöt dock inte utflykter tillbaka till den historiska europeiska arkitektur som han upplevt under sin ungdoms studieresor. Om detta vittnar t.ex. Skånska hypoteksföreningens byggnad i centrala Lund från 1917, en byggnad som vilar som ett tungt och slutet italienskt renässanspalats mittemot domkyrkan.

Isak Gustaf Clason gick ur tiden den 19 juli 1930 som den mest framstående arkitekten i sin generation i Sverige.

Carl Westman

Carl Westman, som med rätta har kallats ”... en av den moderna svenska arkitekturens banbrytande gestalter och en av den nationalromantiska riktningens främsta företrädare”, föddes den 20 februari 1866 i Uppsala som yngste son till metallurgen, uppfinnaren och direktören i Järnkontoret, Ernst Westman och dennes hustru Anna Mathilda. När Carl var sex år flyttade familjen från Uppsala till Stockholm, den stad som Carl kom att betrakta som sin hemstad. 1885 avlade han studentexamen på Nya Elementarskolan med ett så slätstruket betyg, särskilt i de naturvetenskapliga ämnena, att det knappast pekade fram mot någon framgångsrik karriär inom det ingenjörstekniska området. Det var inte teknikintresse utan konstnärliga bevekelsegrunder som fick honom att välja arkitektbanan. 1885 inledde han sina studier på Tekniska Högskolan

Carl Westman. Efter bild ur ”Egnahem i Åtvidaberg” 1999.

och 1889 utexaminerades han med mediokra betyg. Samma år antogs han till konstakademiens arkitekturskola och under de tre år han studerade där framträdde hans verkliga begåvning. De många elevuppgifter som finns bevarade av hans hand visar med tydlighet varför han fick högsta betyg i tecknings- och kompositionsämnena.

Under studietiden var Westman en av de ledande företrädarna för den opposition bland studenterna som kritiserade det akademiska regelvärdet – han var överhuvudtaget en person som hade starka åsikter och som ville ändra det mesta i samhället. Under något år efter det han gått ut som färdig arkitekt arbetade han som ritbiträde på Lallerstedts arkitektkontor, men 1893 lämnade han Sverige för en studievistelse som han länge drömt om. För Westman var det - till skillnad från I.G. Clason som gjort sin stora studieresa i Europa - U.S.A. som hägrade. Tillsammans med sin fästmö, målarinnan Elin Andersson, kom han 1893 till New York där de strax efter ankomsten gifte sig. Paret stannade i USA i nästan två år, en vistelse som Westman i stort var besviken över – han hade haft stora förhoppningar om att finna en ny livsanda och nya arkitekturideal – men tiden i USA kom ändå att påverka hans arkitektursyn. Efter hemkomsten fick han anställning hos riksdagshusarkitekten Aron Johansson på Riksbyggenas ritkontor där han stannade till 1898. Han deltog i tävlingen om byggnaderna till Stockholmsutställningen 1897, men då han inte fick uppdraget började han tvivla på att han hade en framtid som arkitekt. Istället funderade han på att helt övergå till möbelformgivning och skämt- och illustrationsteckning, något som han med framgång sysslat med ända sedan studietiden. Under 1890-talet var Westman mycket aktiv som skribent och debattör i arkitekturestetiska frågor och han gjorde sig känd som förespråkare för villan som ett bostadsideal. Han hyllade ”vardagstrevnad” och enkelhet och såg den engelska villatraditionen som ett föredöme, men framför allt hyllade han den svenska allmogetraditionen och den svenska arkitekturens naturnära förhållande.

Carl Westmans första framträdande som bostadsarkitekt kom inte med några eleganta villor, utan med små, enkla arbetarbostäder. Dessa första ”Westmanstugor” uppfördes vid Adelsnäs och det närbelägna godset Bjärka-Säby år 1900. Allt talar för att det var Theodor Adelswärd som först engagerade Westman och att det troligtvis var på Isak Gustaf Clasons rekommendation. Oskar Ekman d.y. på Bjärka-Säby fick i sin tur den unge arkitekten rekommenderad av Adelswärd. Westman ritade ett betydande antal hus av olika slag för de båda godsherrarna – i Åtvidaberg var han aktiv fram till c:a 1905 och på Bjärka-Säby gjorde han insatser ända fram till 1915. Bland de byggnadsverk som Westman vid sidan av arbetarbostäderna stod bakom i Åtvidaberg kan nämnas ombyggnaden av en äldre fastighet till trädgårdsskola samt den Adelswärdska gruvlaven i Bersbo.

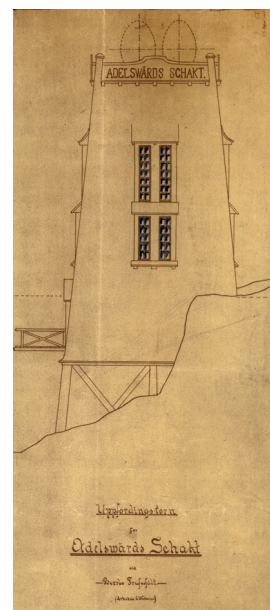

”Westmanstuga” i Åtvidaberg ritad ca 1900.
Efter Önfelt 1985. Bearbetning Roy Andersson.

Arbetarbostäderna i Åtvidaberg visar upp flera drag som är typiska för Westmans småhusideal, till exempel den liggande rödavgångade brädpanelen och de smårutiga fönstren. Fönsterfodren sågades i svepande kurvformer i enlighet med den vid denna tid förhärskande formgivningstrenden i Europa, den s.k. Jugendstilen (eller Art Nouveau). Carl Westman kom att bli en av de ledande företrädarna

för denna i Sverige och de möbler han ritade på 1890-talet ligger med sina organiska former och mjukt böljande växtornament nära den fransk-belgiska varianten av stilen så som man se den i exempelvis belgaren Victor Hortas verk. Men de enkla stugorna vid de östgötska godsens röjde genom sin utformning också Westmans intresse för den samtida engelska villaarkitekturen.

Westmans genombrottsarbete som arkitekt blev den s.k. Pressens villa i Saltsjöbaden som stod färdig 1902. Villan var vinsten i ett lotteri som publicistklubben anordnade och Westman hade helt fria händer att utforma huset och att inreda det. Villans kraftiga rustika rödavgfärgade yttre kan förvisso knytas till svensk tradition, men i än högre grad är det den engelska villan som utgjort modell. Framför allt blir detta tydligt i interiören. Westman formgav allt i villan, möbler, armaturer o.s.v. Vardagsrummet med sina ljusa färger och elegant formenkla möbler visade att Westman nu vänt ryggen åt den fransk-belgiska linjen inom Jugendstilen och istället anknöt till den skotske arkitekten Charles Rennie Mackintosh. Dennes verk hade Westman förmodligen i likhet med Carl och Karin Larsson blivit bekant med genom läsningen av tidskriften *The Studio*, där Mackintosh och hans formgivningsidéer flitigt fördes fram.

Gruvlave till Adelsvärds schakt. Åtvidabergs Hembygdsförenings arkiv.

Westman blev under ett antal år framöver en av landets främsta villaarkitekter och den nordisk-engelska stilens popularitet i Sverige under 1900-talets första decennier är i mycket hans förtjänst, men det var inte bara villor som Westman ritade nu i början av seklet. 1904 vann han tävlingen om ett klubbhus för svenska läkaresällskapet i Stockholm. Huset som stod klart vid Klara Östra Kyrkogata 1907 blev Westmans första utförda stenbyggnad och en märkesbyggnad inom svensk tegelarkitektur. Fasaden med sin släta enkla murverkan, sitt handslagna röda tegel, sina smårutsfönster lagda i murlivet, burspråket

– allt är delar av det som brukar betraktas som den nationalromantiska trenden i det tidiga 1900-talets svenska arkitektur. Samtidigt som Westman arbetade med Läkarsällskapets hus fortsatte hans engagemang i Åtvidaberg. Ett av de märkligaste husen Westman nu ritade där var IOGT:s ordenshus – en byggnad som i sin blandning av engelsk Jugend och nordisk tradition kan föra tankarna till Karin och Carl Larssons ”Lilla Hyttnäs” i Sundborn.

IOGT:s ordenshus i Åtvidaberg. Privat foto.

Den Nationalromantiska känslan blev från och med Läkarsällskapets hus allt viktigare i hans verk och en byggnad som Nyköpings Tingshus från 1908-11 vittnar om hur Westman överförde formidéer därifrån till sina större byggnadsprojekt. På samma sätt som man kan peka ut Nordiska Museet som Clason främsta verk kan man på goda grunder framhålla Stockholms rådhus som Westmans magnum opus. 1903 utlystes en tävling för ett nytt rådhus placerat på Eldkvarnstomten vid Riddarfjärden. Det blev många olika turer och flera tävlingsomgångar innan Stockholms stadsfullmäktige 1907 frångick sitt ursprungliga beslut och bestämde att på den hittills aktuella

tomten skulle istället ett nytt stadshus uppföras – ett uppdrag som småningom gick till Ragnar Östberg. Rådhusprojektet flyttades till kv. Fruktkorgen på Kungsholmen och en ny tävling utlystes. 1909 avgjordes denna till förmån för Carl Westmans förslag och byggnaden stod färdig 1915. När man betraktar rådhusfasaden mot Scheelegatan är det inte svårt att se vilket historiskt byggnadsverk som Westmans byggnad anknyter till. Med sin kärva och enkla borgkaraktär och tunt slammade tegelmurar är byggnaden en parafras på Vadstena slott. Ett av Westmans viktigaste verk i nationalromantisk stil vid sidan av Rådhuset är det Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg som är resultatet av en tävling som utlystes 1910 och som Westman vann. Även om han utformade också denna byggnad som en väldig tegelborg är den dock mycket djärvare och mera originell i sitt uttryck än någon av hans tidigare nationalromantiska byggnader. Röhsska Museet invigdes för sitt ändamål 1916.

De senare decennierna av Westmans liv och verksamhet kom helt att domineras av att han från 1916 var anställd som medicinalstyrelsens chefsarkitekt. Han blev nu den store sjukhusarkitekten i Sverige och kom framför allt att rita mentalsjukhus. Sundby Hospital i Strängnäs, Sankta Maria Sjukhus i Helsingborg, Beckomberga i Stockholm, Umedalens sjukhus i Umeå och St. Olofs sjukhus i Visby är här de viktigaste anläggningarna. Bland hans kroppssjukhus kan nämnas Norrköpings lasarett, Karolinska sjukhuset som dock fullbordades av andra arkitekter samt Röda korsets sjukhem i Stockholm där Carl Westman avled en månad innan sin 70-årsdag den 14 november 1936.

Bengt Lärkner är docent i konstvetenskap, verksam som lektor vid Tema kommunikation, Linköpings universitet.

Referenser

Antonsson U & Lundin S, *Svensk arkitektur 1900-1930 – nationalromantik och funktionalism*. 1981.

Den svenska byggnadskonsten. Red. Jöran Lindwall 1992.

Edestrand H & Lundberg E, *I.G. Clason*. 1968.

Egnahem i Åtvidaberg. CD-ROM Brukskultur Åtvidaberg 1999.

Eriksson E, *Den moderna stadens födelse - Svensk Arkitektur 1890-1920*. 1990.

Fredriksson M, *Pietet eller vandalism? I G Clasons herrgårdsprojekt i Östergötland*. 1996.

1900-talets svenska arkitektur – Att bygga ett land. Red Claes Caldenby. 1998.

Palm B, *Arkitekten Carl Westman*. 1954.

Sumner A, *Borgerliga ambitioner och adliga ideal: slott och byggherrar i Sverige kring sekelskiftet 1900*. 2004.

Önfelt C, *Sekelskiftesbebyggelsen i Åtvidaberg*. 1985.